

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 13

Серія

Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2012 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів —
Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
- © Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
- © Бурлака Г., коментарі, 2012
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

РОЗДІЛ I

ПРОЗА

ПАН

I

Спромігся я був собі на шматок землі: докучило мені місто й бажалося якось до села примоститись. Тим часом один батюшка, знаємий мій, написав мені, що такий і такий граф спродує свої маєтності: за часи давно минулі сі землі мужицькі дісталися одному радному пану* з їх вільним людом; від нього перейшли до захожого ляха, а часів недавно минулих попалися вони вже способом не “добровільним” тому “істинно русському человеку”, що й спродував їх отсе. Купувати збирались невеликими шматками дехто з сусідньої інтелігенції, а найбільше селяни з запомогою селянського банку. Таким чином, походивши яких чотири віки по чужих руках, верталася-таки земля до своїх давніх господарів, в селянські руки, хоч не цілком, історичне колесо закінчувало свій оборот.

Прийшло літо, й я поїхав до того батюшки. Надвечір поїхали ми з ним бричкою подивитись на той шматок, що я думав був купити. Скоро за коловоротом стріли чоловіка нестарого з підстриженою бородою; свитина була напнена на плечі, на голові — старий бриль; якось швидко, не по-селянському чимчикував він в село, підпираючись палічкою.

— Добривечір, — сказав він до батюшки.

Батюшка відповів тим же, піднявши з поважанням бриля, й ми поїхали далі.

— Хто се? — спитав я.

— Поміщикує тут в нас.

— З дрібної шляхти чи що?

— Ні, урядником був попереду, університант. Я не казав вам нічого за нього — хтів, щоб ви самі его попереду побачили. Я застав его тут: сидить в сім селі, мабуть, років з вісім. Невеликий ґрунт у его, десятин, мабуть, з сорок. І жінка его також коло господарства, походжає в сорочці й спідниці.

Я спитався, як его звати.

— Волошкевич Степан Іванович, судовик.

— Та я его знаю! — скрикнув я. Справді, ми були в університеті разом, навіть товаришами; але сього я не ждав від его ніколи! Був з нього добрий, щирий хлопець; ми знали, що він багато чита, і добрий народовець*, але ніяких особливих надій не покладали на нього. Америки він не відшукував, нових шляхів пробивати не брався; ми вже вперед бачили его яким-небудь судовим слідчим, товаришем прокурора in spe [в зародку, в майбутньому], трохи товстим, трохи лисим, завше тихим та задоволеним, сем'янином добрим. Але щоб чоловік так рішуче вийшов з протертої колії, сього я ніколи від нього не сподівався.

— Хто його зна, як се в його вийшло, — сказав батюшка, коли я ему висловив ті свої гадки, — він і тепер, здається, такий, як ви розказуєте, а людина з нього дуже добра, розумна, освічена дуже.

Чи так, чи сяк, цікаво було подивитись на свого Волошкевича, й я попросив батюшку, щоб він мене підвіз до нього, вертаючись на село.

Вже смерклося, і череда вернулась. Брама Волошкевича стояла одчиняна. На подвір'ї була старенька хатка з призьбою, вкрита новою соломною; старий ганок кругом завішаний в'язками різної сушні; в садку, під вікнами, ще не прибрані лежали рядна квасолі, гороху й ще дещо — чисто хата старосвітського батюшки. Собаки викликали швидко якусь жінку з закачаними рукавами, з мукою й тістом на руках.

— Пан зараз прийдуть, йдїть почекайте, вони на обору пішли.

Вона провела мене в невеличку кімнатку; стіни вибілені чисто, в кутку ікона, мальоване Рїздво на стїні; низенька ясенова шафа, така ж канапка, стільці і звичайний сільський дух — трохи тхлий, вогкий, наче в клуні.

Волошкевич не йшов. Я почав придивлятись до книжок, що лежали в шафі. Се була частина, очевидячки, бібліотеки — книжки історичні, етнографічні, переважно про Україну, головніші монографії, збірники, деякі видатніші з українських часописей, старших і нових. Нарешті рипнули двері, і Волошкевич увійшов у хату.

Я не пізнав би его ніколи. Він скинув свиту й бриль і був в сорочці й штанях; волосся спадало на мокре од поту чоло; на щоках обстрижена, колюча борода; вид худорлявий, почорнілий — засмалений, але очі ясно й добре світилися, як в ті давні роки. Він, знати, не думав бачити нікого й, дивуючись, глянув на мене. Я найменував себе.

— А, дуже радий! — сказав він просто. — Посидїть же, будьте ласкаві, поки я переберусь.

— Нащо? Не турбуйтеся, будьте ласкаві! — затримав я его, й він зостався.

Ми посїдали, й я розказав, чого приїхав. Розмова наша йшла спокволу. Волошкевич, очевидячки, ще придивлявся до мене. Згадали декого з товаришів, з професорів своїх. Щоб розворушити его, я заговорив про новинки з сфери українського письменства. Волошкевич відповідав все здержливо, очевидячки, висліджуючи, чи не належу я до категорії українців, що з вітру ловлять звістки про українську літературу. Я дав знати, що не належу, і розмова наша пішла свобідніше, хоч все-таки крутила більше в формальних границях.

— Степане Івановичу, — гукнув хтось ззаду мене в одчиняні двері. Волошкевич вийшов.

— Я не прийду, — почув я его голос. — Принеси вечерять сюди, й сама виходь — се товариш колишній. Наспартоль чого-небудь!

Не хтілося мені, щоб для мене переміняли звичайний порядок, але я нічого не сказав, щоб не набиватись на інтимності, і [став] ждати, поки Волошкевич сам розходиться.

Ми перейшли в другий покій, теж вибіляний чисто. По стінах висіло кілька гарних образів і портретів, стояло піаніно; тут же на столах лежало й шитво, і дитські книжки, й якесь писання.

Принесли вечерю Волошкевичка з хлопчиком-сином; се була та сама жінка, що зустріла мене тоді на ганку, молода ще і теж, як і чоловік, худорлява, поважна.

— А я вас пізнаю, — сказала вона мені по привітанню, — ваша фотографія є у чоловіка, і ви ще досі трохи на неї схожі.

Вона почала була говорити по-російськи, як і Волошкевич спочатку, але помітивши, що ми з ним перейшли на свійську, й собі заговорила по-українському. Волошкевичі, очевидно, належали до категорії українців, що тримаються принципу — не кидати бісера перед “українофілами”.

Посідали, побалакалим трохи. Я згадав, що хазяєвам треба рано вставати, й попрощався.

— Приходьте, поки не їдете, — просили хазяєва, — ввечері ми все дома, — з усміхом додала хазяйка.

Батьюшка й матушка чекали ще мене з вечерєю, як я вернувся.

— Ну що, побалакали? Як він вам здався? — спитала першою, як Євина внука в простій лінії, матушка.

— А що ж, дай Боже всякому!

— Селяне его дуже шанують, — сказав батьюшка. — Попереду, скоро ще я приїхав, то ще застав — невірно на его поглядали. Та й що казати, освічений, розумний, та ще й добрий! Тільки справник новий дуже щось ним цікавиться, що побачить мене, то все питає за нього, та й урядник, ніби ненароком, “при нагоді” сюди часто заглядає. А селяни...

— Се все добре, — перебила матушка, — я сама се все знаю, але хіба не можна бути і добрим, й усе, що ви кажете, не одягаючись по-мужицьки, не ходячи в свиті й запасці?

— Що ж, з панами він по-панську, а з мужиками — по-мужицьки. Адже він не цурається й нас, й інших тутешніх, чи панів, чи попів, хто до его їздить, — вмовляв батьюшка. Але матушка тільки похитала на се головою, очевидно, зіставшись при своїм *votum separatum**.

II

Вечером другого дня я знову попростував до Волошкевичей, але ще раніше я бачив Волошкевичку, ходючи по цвинтарі: вона з хлопчиком-сином ішла вулицею, щось несла, мабуть, на поле.

Волошкевича я побачив уже на кганку. Перед ним, знявши шапку, понуро стояв якийсь селянин. Волошкевич поздоровався до мене й попросив до хати, а сам обернувся знову до селянина.

— Так не можна, — чув я ззаду голос Волошкевича, — котрий се раз ви обіцяєте, а потім піддурюєте? Коли не можна нічого ласкою зробити, мушу брати своє з вас.

— Та помилуйте вже, хіба ж за худобою угледиш? Знаєте, яке мое хазяйство... — я не чув далі.

Через хвилину увійшов Волошкевич у кімнату.

— Отсе ще дригається старий сирівець, — заговорив він швидко, зворушений. Єго, очевидячки, вразила попередня розмова. — І сей ще, мабуть, має таку думку, що в мене, як у пана, вкрасти, обмануть, підвести — не гріх. Біда! З сими турботами голова хоч у кого замакітриться. — Він заспокоївся й усміхнувся. — Але се вже чи не останній. Мусив з него взяти карбованця. Як не буде до Покрови потрави, то казав, що оддам, — се помагає. Ви, братіку, не знаєте, як то важко було, поки хоч трохи засипав я сю яругу, що вирили віки всильства, втиску, неправди — з одного боку й злоби, темноти й невіри — з другого. Пан мужика, хлопа має чи мав за якусь породу одрізну, хамське кодро, але мужик, здається, пана не вважає й зовсім за людину. Знаєте, якби діждав побачити, що в нас тут “пан” і “мужик” стануть тільки людьми, братами й більше нічого, я б не хотів більше нічого і готовий тоді заспівати від усього серця “нині одпущаєши...”*

Уся отся проява розворушила Волошкевича, і він говорив палко, щиро; очі в єго заблищали й лице почервоніло.

— Ще ж народовство наше українське здається найдемократичніше з усяких інших, а скільки ще й у нас треба для тієї мети роботи з обох боків. Я ж, братіку, споконвіку мав себе за народовця, а як прийшлося до діла — скільки панства показалося, скільки того “ветхого квасу”*, скільки треба було його випужувати. І в нас сучасний освічений чоловік хіба далеко одбіг від теорії гарної й білої кістки? Тільки копніть! Ми, кажу, щасливіші від інших, тих, в кого націоналізм, здається, не виходив з такого чистого джерела, з братання з сірим людом; ми шукали своенародність не в розмальованій скрині, не в крикливих вчинках давно минулих перебіїців, а тут, під боком, на селі сучасному, під мужичою стріхою, не в тій піні, що булькає й пишається на поверхні й зникає без сліду, а в самій глибокости народнього життя. В тому й сила наша... коли б тільки наше народовство не спинялось на першому ж ступні, не кінчалось на фразах, на тому, що пан народець при великій нагоді попросить “мужичка” люльку посмажить при єму, й потім буде хати провітрювать; хоч він і народець, а все зостанеться паном і на тім годі.

— Не знаю, — одказав я, — чи буде по-вашому; навряд чи буде, щоб освічений чоловік, чи краще сказати, культурний, не чув би — хоч несамохіть, що він щось вище од чоловіка простого, щоб він не шукав кращого, скажу просто — чистішого обиходу, і не обминав мужицького. Тут єсть навіть щось инше, як просто панська зневага.

— Се правда, та тільки наполовину. Нащо кажете ви про чистіший обихід, хіба єму не можна бути чистому, будши зовсім простим? І яка правдива підвалина у того почуття висшости, що ви кажете? Невже ми так далеко вийшли над народ, як натягли на себе крохмальні сертуки, сорочки! Чом хвалишся, чого не прияв, а як прияв, то хвалисся, наче не прияв...* Що правда, то правда. Що то далека і важка мета, я знаю, але вона лише може знайти полагодження соціальной боротьбі, а без неї всякі способи — чи колективізми, чи право на працю нічого не допоможуть. Примирення повинно йти з самого нутра, з самої середини, а не звідкись.

— Одначе, я забалакався, а там, мабуть, вечеряють, — додав він. — Хочете подивитись, як ми звичайно вечеряємо собі?

Ми перейшли через сіни в велику, чисту пекарню. За столом вже сідло кілька наймитів та наймичок, в кінці стола — Волошкевичка й коло неї діти: небіж, син і дочка маленькі, як я потім дізнався. Волошкевич сів ізо мною в другому кінці; Волошкевичка принесла пляшку з горілкою, чоловік її випив півчарки.

— Ану кому? — спитав він.

Два наймити випили, двоє подякували. Принесли страву, Волошкевичка насипала по черзі; заївши голодуху, почали балакати. Волошкевич розказував, що прочитав в газетах того дня: який де врожай, і що мають вийти нові гроші, і як в Америці роблять хати з паперу. Паробки й дівчата розказали сільські новини. Нарешті, Волошкевичі загадали, що кому робити другого дня. Бесіда йшла жваво, але поважно, з тим захованням звичайности й гідности, яко звичайно в нашого селянина.

— Ну, вставаймо, — сказав Волошкевич; — твоя черга, Василю, — сказав він до одного хлопця; той почав читати молитви перед великою, завітчаною гвоздиками іконою, усі повиходили з-за столу й молились. Волошкевич прочитав загалом з Євангелія, дещо перекладаючи для розуму, а Волошкевичка прочитала якесь коротеньке казання, що не треба судити одному другого. Сказали на добраніч один одному й розійшлись.

— Оце вже шість рік, як повелось в нас так, — сказав мені Волошкевич, йдучи з пекарні, — скоро я оженився. Трохи воно скидає на якесь квакерство*, а проте утерлось швидко, й тепер — так, якби й од віка було заведено. Біда тільки з Святим Письмом: по-українському читати — батюшка не згоджується, заказано*, а ми з ним собі живемо по-сусідську; по-слов'янськи — люде багато не розуміють, вже отак здебільшого проказувати. А тепер поседім та побалакаймо трошки.

III

Ми посідали в учорашньому покої, тільки Волошкевич був не похожий на учорашнього — потайного й невірного. Волошкевичка принесла ласощів, пляшку вишнівки:

— Держу для гостей, а то мій Степан Іванович чисто покинув пити, — додала вона.

Я попросив Волошкевича розказати про своє минуле.

— Нема чого такого, по правді, й розказувати. Ви знаєте, що я був притулився помічником секретаря в суді, спасибі дядькові, але я пробув там тільки два роки. Може, знаєте, а може, й не знаєте, що я кохався в народі, в сільськiм побиту, а тут мені копії та справки, та й по всьому. Се мені докучило швидко, я й постановив повернути на свій шлях. Дядько покійничок, хай легенько згадається, одмовляв мене довго, але бачить, що чоловік зовсім здурів, не маючи грошей, хоче поміщувати, та й кинув. Кинув я службу з чином “колежського секретаря”*, дальше не поїхав, та й перебрався до знаемого батюшки; вижив в его рік, вправився до господарства, сам навчився добре орати, косить, воза полаштувати, обору поставити, усю мудрость перейняв. Тим часом отсей шматок продавався, взяв я его на виплат на 5 рік, трохи грошей позичив, і став собі пан на всю губу. Отсе заплатив я усе, що був винен, а тепер, як ви вже чули од батюшки, хочу прикупити ще десяти двадцять — діти підростають, треба буде до міста колись везти. Отському небожу — се внук покійника отого дядька, що я казав, — узяв я его за сина — вже десять рік єсть, але думаю подержати ще років три дома, щоб не схибив, на городське “лакомство нещаснее” не поквапивсь*.

— І що ж, не глузували селяне з вашої “панської примхи”, не було за народовство яких-небудь “предупрежденій” од его мости пана справника?

— Але я це робив помалу; спочатку я собі пишався “у жилеті і кашкеті”, і всіх інших культурних атрибутах, й тільки доглядав та балакав з робітниками, як справжній пан поміщик-народовець. Далі став потроху до роботи приставати, наче шуткуючи, завертав до пекарні часом, далі пошив свитку й так воно собі потрошку й поїхало, й селяне, й сусіди мої й незчулися, як побачили мене в усій моїй теперішній красі. Інакше не можна було: знаєте, як невірно селянин дивиться на пана й на усяке його братання, скрізь бачить він який-небудь неправедний підходець, що[б] виексплоатовати або поглузувати з сільської сіроми. Тут ще багато помогло, що я оженився, інакше не можна було увійти цілком у сільський побит, все б на мене невірно поглядали, а тепер бачуть — домує чоловік, значить, осівся на хазяйстві добре. От тепера з села до мене за усяким ділом йдуть, за города чи на рекрутів, за податки чи за суд. От коли моя судова освіта стала в пригоді! Вже в нас в Василівці ніякий брехунець не поживиться. А що кажете за предупредження, так попереду справник був простий чоловік, випив вишнівки, подивився з мого

“юродства”, та й тільки. А отсе нового прислали, так сьому, мабуть, чиїсь лаври не дають спокою, усе довідується, чи не внушаю я “законопреступних і противуправительственних мислей” народові. Се треба б послухать, коли мені селяне розказують, як він їм толкує, що то за штука такі мислі. Ну й урядник усе людей розпитує, чи не балакаю я чого про царя — та я сієї матерії ніколи не чіпаю. А батюшка мене атестує якнайкраще: щосвята буваю в церкві, школі его купую граматики, й таке инче. Се дуже добре, що піп тут трапився добрий — свідомости справжньої нема, але людина чесна, ви ж его знаєте. А у нас з ним часом буває й спільна робота. Тепера знаєте, що ми надумали, — хочемо братство заснувати*, чи краще — відновити: колись воно, знати, й в селі тут було, рік, може, п’ятдесят, як перевелось, і шпиталь був — дехто пам’ятає его з старих. Так що відновити его важко не буде, я вже балакав з людьми: почнемо з братських ставників*, а згодом доберемось і до братської скриньки, і до шпиталю. Е, братіку, скільки ми доброго зоставимо за собою. Як би то добре було б, коли б, пересаджуючи на свій ґрунт нові, західні форми життя, вибирали й відновляли дещо й зі свого минулого.

Він притих і задумався.

Я устав, щоб іти собі.

— Ну, поседьте ще, — сказав Волошкевич. — Що недоспимо, надолужимо за зиму. Я, грішний чоловік, люблю-таки з добрим чоловіком побалакати.

— Мабуть, ви, панотче, — обізвалась Волошкевичка, — мене за доброго чоловіка не маєте, що так рідко від вас що почуєш.

— Що ж я маю вам розказувати? Я ж усе розказав вам, що мав, не можна ж его вдесьте розказать, а новому чоловіку я ще раз розкажу. А от ти б, жінко, заграла щось на переміні. Діти, мабуть, так добре сплять, що однаково нічого не почують.

— От і добре, що нагадав, тільки заграй же сам, бо в мене з занози пучка болить.

— Як я, то й я, — сказав Волошкевич і пішов до піаніна.

Заграв він. Знать було, що грать він ніколи не вчився, проте послухати було любо. Цирий жаль укупі з почуттям моральної сили й опертої на ній надії робили вражіння, підносили дух.

— Се псальма, тут її старці співають, він у їх пере[й]няв, — сказала Волошкевичка. — Справді гарно? Він дуже любить отаку музику й сам підбирає псальми, як отсе.

Волошкевич скінчив й мовчки пішов з хати. Ми помовчали трохи.

— Що ж, не скупаєте на селі? — спитав я Волошкевичку. — Усе-таки важко, здається мені, все тут пробувати?

— Чому ж, ми не все на селі, щозими їздимо в Київ тижнів на 2—3. У Степана багато знаємих, та й у мене єсть і родичі, і знаємі; влітку гос-

подарство більшу частину часу забира, а зимою читаємо, пишемо, дітей треба вчити; вечерами збираємось докупити — жінки прядуть, чоловіки децю майструють або так слухають, хто-небудь чита — то з дітей, то я, то Степан. Читаємо оповідання або щось побожне, часом житія — перекладаємо з Степаном Івановичем. Подивіться, в шахві скільки в нас побожних книжок, наче у попа. Степан Іванович багато порається коло перекладів, і взагалі багато пише, я вже часом йому дорікаю, чому мало друкує — не хоче, жде все кращих часів. На вечерниці таки до нас приходять і чужих багато — послухають, а потім балакають. І так, без вечерниць з села багато приходять — то слабій там, то що — ну, що я йому зроблю! Тепер Степан купив лікарські книжки, поміркуємо з ним та що-небудь і порадимо, нічого! помагає; а Степан Іванович все, було, ляка мене — дивись, каже, як раз на Сибір зашлють, що практикуємо без права. Якби не діти, я пішла б вчитись в фельдшерську школу, та таки, мабуть, і піду на старості літ; часом подивишся — не можеш допомогти, аж душа плаче.

Ввійшов Волошкевич тим часом і мовчки сів коло мене.

— А сею весною ми ходили в Почаїв на прощу із великою ватагою людей наших і сторонніх. От це, я скажу вам, добре, я ніколи не думала, що воно так гарно, тут до залізниці буде, мабуть, верств дев'яносто — приходимо на третій день, так весело йти весною; Степан за поводира.

— Справді, гарно, — сказав Волошкевич, — і воно дуже добрий вплив має на сільського чоловіка, провітрить, вирве его з щоденної течії, обрій йому розширить. А нам дає можливість ближше з народом зійтись, в душу ему заглянути, та й вплинути.

Півень заспівав, за ним обізвалися й інші по селі; я став прощатися.

— Ну, дай Боже, щоб ви були нашим сусідом, — сказала Волошкевичка, — тільки вам треба було б попереду женитись.

— Не всякий потрапить так, як Степан Іванович, — одказав я на се, — хіба почекають, поки ваша дочка підросте.

— Ну, прощайте! Помагай, Боже! — казав Волошкевич, а далі додав до жінки: — Е, гуляти так гуляти, лягай ти спати, а я таки хочу їх провести.

IV

Ми вийшли. Скрізь було все тихо; собаки кинулись до нас і, пізнавши, побігли слідком за хазяїном.

— Не сподівався я такого побачити, — заговорив я трохи згодом. — Але що ще ви знайшли таку стежку, це півдива, але що ви собі знайшли і дружину під пару, се вже, вибачайте, ціле диво.

— Се моє щастя, — одказав він, й голос в его задзвенів якось незвичайно щиро й привітно, як заговорив він за жінку; — як щастя, воно й вийшло випадком, а то де б его я знайшов, а без сього усі б мої заміри пропали б не за цапову душу.

— Де ви її висватали, вибачайте, що допитуюсь, — сказав я.

— А що ж, вона родичка старого Гринчука, — мабуть, знаєте его, хто его не знає! В его я й висватав її. Мені се так ясно згадується, наче се було тільки сьогодні, — додав він трохи згодом, усміхнувшись. — Ото, кажу, приїхав я якось із села та й пішов до Гринчука. Тільки що почали ми собі балакати, аж чогось прийшли за ним — чи когось мирити, чи судити, чи втішати, як звичайно.

— Поседіть, — каже мені, — півгодини, я зараз вернусь, — та й побіг. Минула година, й друга, а его нема; покликали [до] чаю — тут мені й довелося її побачити, вона коло мене сідла.

Ну, я, щоб не показати, що цілком на селі здичів, звичайненько став розмовляти за оперу (хоч не був там хто его зна вже скільки), й інші делікатні теми до розмови прибирав: про вагнеровську музику* і її вартість, дивлюсь — зіхає панночка! Я про Доде і Шпільгагена* — зіхає! Що тут его робить? Ну, пропало, думаю. Але вже якось з розпуки, чи що, перевів розмову, що якесь тепер незадоволення в інтелігентній громаді, ніщо її не цікавить, і все таке.

— Втім, — кажу, — кождий сам собі винен, бо ще, здається, ніколи не було роботи такої сили, такої нагячої, аби охота.

— Де ж та робота? Чому за неї тільки розмовляють, найбільше за ласощами (а ми якраз тоді якісь витребеньки з нудьги вживали), а коли поткнутись за тією роботою, так зараз і виростає з-під ніг — трудно, не на часі, неможливо, не вільно...

— Дивіться, — кажу, — й почав загинати на пальцях. Але багато не загнув, бо на кождий палець знайшла вона розказати силу всяких трудностей і перешкод. Показалося, що й вона вже не до одного діла бралась, і не одної перешкоди зазнала. Щоб вирятувати як-небудь себе, став я за себе розповідати. Я вже тоді був справжнім селянином. Се й був початок.

Гринчука я не діждався, та й забув за нього. Цікаво тільки, що коли я сказав ему, що хочу сватати его родичку, він торохнув по лобу і вилаяв себе найгіршими словами, що вже два роки хтів мені порадити її і все забував. Так я й без его поради дійшов до того ж, то я не мав претензії до его пам'яті.

— Тоді була Всеїдна*, а після Пасхи було весілля. Так воно, бачите, й вийшло, і є тому вже шостий рік. А якби не сей випадок, то хто б ще его зна...

Ми стояли вже перед оселею батюшки, балакаючи й дратуючи своїми особами собак.

— Ну, скільки не балакати, а треба колись тому й кінець знайти, — сказав Волошкевич.

— Бувайте здорові! Пробивайте стежку й іншим народовцям.

— Стежка не нова, пробита, я поспробував вернутись до старого побиту, який нерідко в нас на Україні траплявся. Цікаво, що він був, очевидно, дуже симпатичним і старому Тарасу, пригадайте хоч того пана-пасішника, що читав на пасіці Гомера й Горація в первотворі*.

Батюшка, вийшовши на собачий брех на ганок, перебив наші дальші спостереження.

Другого дня вранці я їхав бричкою вже з села; сонце тільки стало виходити над землю, повівало холодком і вогкою росною, бричка виїхала за коловорот і почала куріти меж полями. Дужий голос гукнув на мене, і я оглянувся — Волошкевич оддалі стояв на стогу і махав брилем. В білій своїй сорочці, з вилами в руці на високому стіжку, позолочений сявом раннього сонця, він здавався мовби монументом народовської праці...

... *мій приятель Руденький...* — натяк на Володимира Самійленка, який друкувався під псевдонімом Сивенький. Його сатиричні вірші, зокрема спрямовані проти псевдопатріотів, були дуже популярні у 1890-х роках. Далі в тексті М. Грушевський цитує вірш В. Самійленка “Патріотична праця” (1891).

с. 68 ... для якої химерної баби... — тобто для великоднього печива, для паски.

Зелені Свята — три останні дні перед Трійцею і три перші дні Троїцького Тижня. Трійця, Тройця — церковне свято, яке відзначають у восьму неділю (на 50-й день) після Пасхи, тому церква називає його ще П'ятидесятницею. Християнська Трійця приєднала й національні риси тих свят, з традиціями яких вона частково злилася. Так, в українців Трійця злилася із язичницькими Зеленими Святами. Основа троїцьких обрядів — культ рослинності, що в цей час починає розквітати.

Пан

Перша публікація неповного тексту остаточної редакції — у виданні: Михайло Грушевський. Із літературної спадщини... — С. 306–310; також у цій книжці опубліковано фрагмент чернетки першої редакції оповідання — С. 404–405. Твір публікувався серед незавершених, тому що на той час не були виявлені всі джерела тексту.

Джерела тексту:

1) фрагмент початку чорного автографа першого варіанта під назвою “Пани”, датованого 7 серпня 1888 р. — ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 261, арк. 45–46 зв. Опублікований у коментарях: Грушевський М. Із літературної спадщини... — С. 404–405;

2) фрагмент чистового автографа (перший розділ і закінчення — від слів “Ну я, щоб не показати...”) має нечисленні авторські правки олівцем, датований 1888–1891–1895 рр. — ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 35–41 — опубліковано як незакінчений твір у виданні: Грушевський М. Із літературної спадщини... — С. 306–310;

3) фрагмент чорного автографа, який доповнює попереднє джерело і публікується тут уперше, — розділи II–III, початок IV — ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 57, арк. 57–61;

4) варіанти закінчення твору — ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 57, арк. 61 зв., 62; авторська дата — 15. I. 1891 р.

Подаємо за джерелами № 2 і № 3, які разом складають завершений текст останнього (1895 року) варіанта оповідання “Пан”. Цюправда, джерело № 2 — чистовий автограф, а джерело № 3 — чернетка, але суміжні фрагменти твору збереглися, що дає змогу реконструювати увесь текст.

У повному вигляді твір публікується вперше.

Збережений фрагмент раннього варіанта й варіанти закінчення оповідання “Пан” публікуємо у розділі “Додатки”.

Згідно з авторським датуванням, перший варіант написаний 29. VII — 7. VIII. 1888 р. Наступні вдосконалення твору датовані 15. I. 91 р. і 7. VII. 95 р. 13 січня 1891 р. М. Грушевський записав у щоденнику: “Учора й позавчора передивився “Пана” й перероблював “Кутю”. “Пан” мені сподобався більше, як я думаю, боюсь тільки, що вийде сухо, неживе й схоже з казаням” (М. Грушевський. Щоденник 1888–1894 рр. / Упоряд., коментар, післямова Л. Зашкільняка. — К., 1997. — С. 86). Порівняння текстів дають підстави твердити, що кожне наступне вдосконалення твору не зачіпало ні його сюжету, ні провідної ідеї, а стосувалося лише форми викладу, стилістики, тому й говоримо не про редакції тексту, а про його варіанти.

с. 72 ... одному радному пану... — радний пан — член виборної ради, органу самоврядування в XIV–XIX ст. у містах, в яких діяло магдебурзьке право. Магістрат складався з лави присяжних, які відали поліцейськими й судовими справами, і виборної ради, яка займалася адміністративними, господарськими, фінансовими питаннями.

... *добрий народовець...* — тут, як і в інших текстах 1880–1890-х років, М. Грушевський вживає термін “народовець” у значенні “український патріот, активний член місцевої громади”.

с. 74 ... зіставивсь при своїм “votum separatum” — латинський вираз “votum separatum”, що означає “окрема думка”, був дописаний автором при остаточному шліфуванні тексту. Раніший варіант цієї фрази був: “зіставивсь при своїм особнім переконанню”.

с. 75 ... заспівати від усього серця “нині одупаєши...” — слова з Євангелія від Луки (Лк. 2, 29–32), приписувані Симеону, які він промовив у Єрусалимському Храмі в день Стрітіння — 15 лютого. Головний зміст цього церковного свята — спомин про зустріч благочестивого старця Симеона з немовлям Ісусом і його матір'ю. Симеон мав пророцтво, що він не помре, поки не побачить Христа. Праведник упізнав у немовлят обіцяного Спасителя і вимовив подячну молитву, перші слова якої церковнослов'янською мовою звучать: “Ныне отпушаєши раба Твоего, Владыко, по глаголу Твоему, с миром...”.

... *скільки того “ветхого квасу”...* — буквально “старої закваски”, у переносному значенні “ветхий квас” — “погана традиція”. Походить із церковнослов'янської фрази Нового Завіту “очистите убо ветхий квас, да будете ново смешение” — “видаліть стару закваску, щоб бути новим тістом” (1 Кор. 5, 7).

с. 76 Чом хвалишиє, чого не прияв, а як прияв, то хвалиєся, наче не прияв... — біблійний вислів, церковнослов'янською звучить: “Что имаши, еже не прияв еси, аще же прияв еси, что хвалишиєся яко не приєди” (1 Кор. 4, 7) — заклик до людини не надто пишатися собою, тому що все в руках Божих й діється по Його волі.

Трохи воно скидає на якесь квакерство... — квакерство — протестантська конфесія у християнстві, яка виникла в Англії в середині XVII ст. Початкова назва — “Християнська Громада Друзів Внутрішнього Світла”. Квакери відомі неприйняттям насилья в будь-якій формі, а також широкою соціальною діяльністю, спрямованою на утвердження в суспільстві ідеалів гуманізму та пацифізму.

... по-українському читати — батюшка не згоджується, закаzano... — у XVIII ст. було видано кілька указів російських царів і синоду про заборону книгодрукування українською мовою і вилучення українських текстів з церковних книг; 1786 р. — заборона богослужіння українською мовою; 1881 р. — заборона на проповіді українською мовою.

с. 77 Кинув я службу з чином “колежського секретаря”... — у 1722 р. Петро I запровадив російську імперську систему звань та чинів, т. зв. “табель про ранги”. Усі чини імперської служби були послідовно розміщені на 14 рівнях (рангах), кожному чинові відповідала певна службова посада. Найнижчим (14) був чин колежського реєстратора. Чин колежського секретаря відповідав 10 рангу.

... щоб не схибив, на городське “лакомство нещасне” не поквапивсь — старослов’янський фразеологізм “лакомство нещасне” часто зустрічається в українських народних думках як зневажливе означення багатства й розкоші. Наприклад, у “Думі про Марусю Богуславку”: “...Потурчилась, побусурменилась для розкоші турецької, для лакомства нещасного”, — тобто зрадила рідну віру задля матеріальних вигод.

с. 78 ... хочемо братство заснувати... — братства — національно-релігійні громадські організації українських і білоруських православних міщан у XVI—XVIII ст. Відіграли значну роль у суспільно-політичному та культурному житті. У другій половині XVII—XVIII ст. братства діяли в більшості міст і в деяких селах Галичини, Волині, в багатьох містах Наддніпрянщини. Братства дбали про свої патрональні церкви, справляли спільні культові відправи, подавали матеріальну допомогу своїм членам, брали участь у похоронах братчиків, утримували шпиталі.

... почнемо з братських ставників... — кожне братство мало в церкві “ручні” свічки, які тримали під час богослужінь, і великі конусоподібні кольорові свічки — “ставники”, які стояли на спеціальних “п’єдесталах”. Висота деяких свічок перевищувала сажень (понад 2 м), а діаметр біля основи сягав аршина (71 см).

с. 80 ... про вагнеровську музику... — Вагнер Вільгельм Ріхард (1813–1883) — німецький композитор, диригент, теоретик музики, новеліст. Зробив значний вплив на європейську культуру рубежу XIX—XX століть, особливо на модернізм.

... про Доде і Шпільгагена... — Доде Альфонс (1840–1897) — французький романіст і драматург; Шпільгаген Фрідріх (1829–1911) — німецький письменник.

Тоді буда Всеїдна... — Всеїдна, всеїдна седмиця — період церковного року, на який Церква звільняє вірних від одноденного посту середі й п’ятниці, наприклад, тиждень після Великодня. Тут, мабуть, автор має на увазі тиждень перед Масницею (Масляною), після якої — сорокаденний Великий піст.

с. 81 ... пригадайте хоч того нана-пасішника, що читав на пасіці Гомера й Горація в первотворі — йдеться про героя російської повісті Т.Шевченка “Близнець” Никифора Федоровича Сокирку.

Перешкода

Перша публікація — у щорічнику: Спадщина. Літературне джерелознавство, текстологія. — К., 2009. — Т. 4. — С. 123–133.

Друкується за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 121–134.

На першому аркуші автографа М. Грушевський зазначив: “Писано 23 мая в День Св[ятого] Духа”, після тексту оповідання запис: “6 (18) серпня 1895. Хутір Грушевський”. Спостерігаючи манеру писання цього автора, не маємо підстав вважати, що письменник працював над невеликим текстом усі ці два з половиною місяці. Ймовініше, твір писався чи допрацьовувався з перервою у часі. Збережений автограф має небагато виправлень, але є кілька чималих вставок у другій половині тексту.

День Святого Духа — християнське свято, яке припадає на понеділок після Дня Святої Трійці, тобто, на п’ятдесят перший день після Великодня. Відзначається Церквою в пам’ять про сходження Святого Духа на учнів Христових.

с. 82 В Росії є припис, що діти православної особи з неправославною мусять бути православними... — так Російська держава вирішувала питання про змішані шлюби православних з інославною. Діти, народжені у цьому шлюбі, вважалися такими, що належать до православного віровизнання (деякі винятки допускалися лише в прибалтійських губерніях). Цей закон був одним із інструментів для здійснення експансіоністської політики й фіксував перевагу великоруського населення, асиміляцію ним інших націй, котрі населяли імперію. Оскільки росіяни в більшості належали до православної віри, то поняття “русский” та “православний” в адміністративній практиці збігалися. Татарин, поляк і єврей вважалися лише російськими підданними відповідно магометанського, католицького або іудейського віровизнання, але офіційно усталена термінологія кваліфікувала їх як “інородців”, або “іновірців”.

... охрещена на православну, такою мусила й зостатись — перехід православного підданого Російської імперії в інше християнське віровизнання спричиняв жорсткі адміністративні покарання.

... її буде вчити піп, бо вона схизматичка — схизматиками (від грецького схизма — розкольник) католики називали тих, хто сповідував православну віру.

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
Розділ І. ПРОЗА	5	543
На траві.	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	12	544
Неробочий Грицько Кривий	22	545
Перехожі	39	546
Старий терен	42	547
Остання кутя	48	547
Особисте щастя	58	548
Пан	72	550
Перешкода	82	551
Історія одної ночі	90	552
Ясновельможний сват	106	553
Ніч	123	559
Предок	127	559
Пенати	132	560
Комета	142	560
З похорону	152	561
Тестамент	157	561
Як ми стрічали Новий рік	179	561
Біжниця в Зомербергу	183	562
На горах	196	563
У Святої Софії	200	563
Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції	215	565
Розмова з Кривоносом	228	565
Вихрест Олександр	233	566
Розділ ІІ. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	239	567
Хмельницький в Переяславі	241	567
Ярослав Осмомисл	299	571
Розділ ІІІ. ПЕРЕКЛАДИ	351	573
В. Гаршин. Чотири дні	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган	386	574
Г. Флобер. Іродіяда	395	574
Предок	419	575

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”	427	575
[Приват-доцент]	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”	494	580
Міліон	499	581
Запорожці	503	581
Дрібні фрагменти.	512	582
Розділ V. ДОДАТКИ	515	582
Ранні редакції оповідань	517	582
Остатня куця	517	582
Старий терен [I]	528	583
Старий терен [II].	528	583
Пани	532	583
Авторські передмови до збірок	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”]	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”].	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”].	537	584
Подорож на Ай-Петрі	538	584
КОМЕНТАРІ	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ.	587	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія “Літературно-критичні та художні твори”
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред. П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .
Т. 13: Серія “Літературно-критичні та художні твори” (1887–1924) /упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії “Літературно-критичні та художні твори” умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

ББК 63.3 (4 УКР)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ “Патент”

88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.